

Бехзод МАҲМУДОВ,

*Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат
техника университети Олмалиқ Филиали
катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди*

ҚАРЛУҚ-ҚОРАХОНЛАР ДАВЛАТИДА ҲОҚОН УНВОНЛАРИ ВА ҚАБИЛА ТОТЕМЛАРИ

Ватанимиз тарихида IX–XII асрлар ўзига хос мазмундорлиги билан ажралиб туради. Бу даврда ўзбек давлатчилигида катта аҳамиятга эга бўлган сомонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, ануштегинийлар каби улкан салтанатлар фаолият кўрсатиб, ҳудуднинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшишган. Бу даврнинг ана шундай давлатларидан бири бу Қарлуқ-Қорахонлар давлатидир.

Маълумки, Қарлуқ-Қорахонлар давлати улкан салтанат даражасига эришганидан сўнг, (XI – XII аср) унинг давлат бошқарувида ҳам ўзига хос тартиб-қоидалар юзага келди. Бу давлат бошқарувида оид тартиб-қоидалар туркий халқларнинг давлатчилик тажрибасида аввалдан мавжуд бўлиб келган бўлса-да, уни мазмун-моҳият жиҳатдан янгича йўсинда такомиллаштиришда ушбу давлатнинг ҳиссаси катта бўлди.

Қарлуқ-Қорахонлар давлатининг давлат бошқаруви асосан икки поғонали тизимга бўлинган. Унга кўра, биринчи поғона марказий давлат бошқаруви ҳисобланиб, уни одатда «олий ҳокимият», деб аташ мумкин. Иккинчи поғонани эса «махаллий ҳокимият» ташкил этган. Ўз ўрнида у ҳам бир неча босқичга бўлинади. Ҳоқонлик тепасида бутун олий

ҳокимиятни ўзида мужассам этган «буюк хон», қорахон турган. Ҳоқон номларида унвон сифатида «қорахон» атамаси билан бирга «буғрахон», «арслонхон», «тонга» ва «тавғачхон» каби бошқа улуғвор унвонлар ҳам бирдай қўлланилган. Бу унвон сифатида қўлланилган атамаларнинг баъзилари қабила тотемлари билан боғлиқ бўлса, баъзилари эса мазмун жиҳатдан юксак нуфуз ва даражани англатган.

Қуйида давлат ҳукмдори номида унвон сифатида қўлланилган мазкур атамаларнинг айримлари хусусида алоҳида тўхталиб ўтишни жоиз топдик. Чунки унвон сифатида қўлланган бу атамалар шунчаки жарангли ном бўлмасдан, балки шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳаётини ҳам ўзида акс эттирувчи чуқур мазмунга эга бўлган.

Маълумки, туркий қабилаларда қадимдан тотемистик диний тасаввурлар мавжуд бўлган. Ҳар бир қабиланинг ўз тотеми бўлиб, бу ўша қабиланинг оддий фикрлашини англатмайди, балки улар ўз ўтмишини билишга интилганликларини билдиради. Бунга кўра, улар ўз ўтмишини бирор тотемга боғлаб, у ҳақда турли диний қарашларни юзага келишига сабаб бўлган. Бу борада туркийлар кўп ҳолларда бўри, арслон, тонга, буғра каби ҳайвон номларини

тилга олишади. Ушбу хайвон номлари нафақат тотем сифатида қадрланган, балки шу қабила сардорларининг уддабуронлиги, шижоати, абжирлиги, мардлиги ва қудрати каби сифатлари ҳам шу хайвонларга қиёсланган ҳолда таърифланган.

Шунинг учун туркий хонларнинг номлари ва унвонларини тилга олганда, бўри, арслон, тонга, буғра каби тотем билан боғлиқ улуғвор унвонларни учратамиз. Бу ҳодиса барча туркий давлатларда бўлгани каби Қарлуқ-Қорахонлар давлати ҳукмдорлари номларида ҳам мавжуд бўлган.

Ана шундай унвонлардан бири «арслон» унвонидир. «Арслон» (Шер) – бу ўз номидан ҳам англиниб турибдики, хайвонот дунёсининг подшоҳи, ҳукмдори сифатида таърифланиб келинади. Туркий халқлар ҳам қадимдан бу хайвонга эътиқод қўйишиб, ўзларининг қудратли ҳукмдорлари номларини шу хайвон номи билан атаб келишган. Манбаларда «арслон» номи чиғил қабиласининг тотеми, деб берилган. Лекин нафақат чиғил қабиласида, балки бошқа турк қабилалари ҳам ушбу хайвонни муқаддас тутишган. Кўпгина афсоналарда арслон номи тилга олиниб, унинг тимсолида қудрат, шижоат, эпчиллик ва ҳукмдорлик рамзи акс эттирилган.

Шундай қилиб, «арслон» тотеми ҳам унвон ўрнида қорахонларнинг ҳукмдорлари номига қўшиб айтилган. Масалан, Сатук Буғраҳон ўғиллари-дан бири – Бойтош (Мусо) Арслонхон ҳам шу унвон билан улуғланган. Айнан шу Мусонинг авлоди бўлмиш «алийлар» Қорахонлар давлати икки қисмга, яъни Ғарбий ва Шарқийга бўлинганда, Ғарбий қисмига ҳукмронлик қилишган.

«Арслон» унвонини яна Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон, Муҳаммад ибн Наср каби хонларнинг номларида учратамиз. Умуман олганда, ушбу «арслон» атамасини тўғридан-тўғри ҳукмдор номи ўрнида қўлланилганини бошқа туркий сулола вакилларида ҳам кузатишимиз мумкин. Хусусан, салжуқийларнинг забардаст ҳокони Алп Арслон (1063 – 1072), ануштегинийлардан Абулфатҳ Эл Арслон (1156 – 1172), ғазнавийлар

сулоласининг сўнгги вакилларида бўлмиш Арслоншоҳ (1116 – 1119) каби ҳукмдорлар шу улуғвор ном билан аталган.

Албатта, «арслон» тотеми ҳам унвон ўрнида келиб шу ҳукмдорнинг обрў-эътибори, шон-шухратини англатган. Бироқ, ушбу номдаги хонлар доимо номига яраша шукуҳли бўлавермаган. Масалан, манбаларга мурожаат қилсак, Абулғозийхон қуйидаги тарихий воқеани қайд этган: «Ул вақтда Қарлуқнинг подшоҳи Арслонхон теган эрди. Ул Қубилай нуёнга қўшилиб, ўзининг қизини бош қилиб кўп пешкашлар билан келиб, хонни кўрди. Таки онт ичди то ўлгунча бандаликдин бўйнимни тўлғамайин теб. Хон таки ўз жамоатидин бир киз берди. Иноят ва шафқат қилиб қайтарди. Токи Чингизхон бекларина боқиб айтди: Мунинчук Арслонхон теб бўлур. Бу кундин сўнг мунин Арслон сайроқ тесунлар теб ҳукм қилди». Ҳақиқатдан ҳам шу даврда (XIII аср бошлари) Ила дарёси соҳилидаги Қарлуқ давлати ҳукмдори бўлган Арслонхон Чингизхон олдига бош эгиб борган.

Унинг бундан бошқа мақбулроқ йўли ва имконияти йўқ эди. Бу билан у ўз кавмини муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолганди. Чингизхон Арслон номини ўз ўрнида мустақил қудратли ҳукмдор, деб тушунгани учун унинг бу қилмишини, яъни итоаткорлигини назарда тутиб, Арслонхон номини камситиб «Арслон сайроқ тесунлар», деб буйруқ берган. Биз бу мисолларни келтириш орқали айтмоқчимизки, «арслон» атамаси унвон ва ном сифатида хон номларига шунчаки қўйилмаган, балки бу унвон ҳукмдорнинг арслон каби ҳақиқий подшоҳлик қудратига эга бўлишини ният қилган ҳолда берилган.

Демак, Қарлуқ-Қорахонлар давлатининг ҳоқонлари номларида «арслон» тотеми улуғловчи фахрий унвон сифатида келган. Шу ўринда «тонга» атамаси хусусида ҳам тўхталиб ўтсак. Негаки бу атама мазмун жиҳатдан «арслон» унвонига яқин бўлиб, у ҳам давлат ҳукмдорлари номида унвон сифатида кенг қўлланилган. Лекин ушбу атамани ҳозирги кунда тотем ўрнида қайси хайвон номини

англантиши баҳсталабдир. Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «тонга» атамасини изоҳлар экан, уни шундай қайд этган: «Тонга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир». Аммо «девон»нинг бошқа бир жойида эса «тонга» сўзи ҳинд йўлбарси сифатида келтирилиб, айти пайтда, ушбу атама кишига лақаб, яъни унвон сифатида қўлланилиши ҳам кўрсатиб ўтилган.

Умуман олганда, мазкур асардаги «тонга» атамасига оид бўлган маълумотларни умумлаштирадиган бўлсак, «тонга»ни йўлбарс ҳайвони сифатида тушуниш ҳақиқатга яқинроқ, деб ўйлаймиз. Қадимги туркий халқларда йўлбарс ҳақида турли асотирлар, фикр-у қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси сифатида баҳоланган «Ирқ битиги»да ҳам йўлбарсга дахлдор бўлган ушбу таъбирномани учратамиз: «Йўлбарс кийик овига борди. У кўп ўлжа топиб инига хурсанд бўлиб келар дер, шундай билинглар: яхшидир бу», ёки яна «яширинган йўлбарсман, камиш орасидадир бошим, шундай кучлиман, жасурман. Шундай билинглар: яхшидир бу»....

«Ирқ битиги»да бунга ўхшаш йўлбарсга оид таъбирлар кўп бўлиб, умуман бу шу даврга оид йўлбарс ҳақидаги тасаввурлардан дарак беради. Албатта, бу мисолларни келтириш орқали биз «тонга» атамаси айнан йўлбарсни англатади, деб қатъий ҳукм чиқармоқчи эмасмиз. Эҳтимол, бу ҳақда аниқроқ бўлган бошқа фикрлар ҳам бордир.

Қорахон номларида тонга лақаби бир неча кишида бўлган. Масалан, Сулаймон ибн Сатук Тонга Элоқ, Аҳмад ибн Али Тонга Қорахон, Наср Али ибн Тонга Тегин, Муҳаммад ибн Ҳасан Тонга Тегин ва бошқалар. Лекин «тонга» тотеми давлат таркибидаги қайси қабиланинг ибтидоси – тотеми бўлганлиги ҳақида манбаларда бирон-бир аниқ маълумотларни учратмадик. Бу тотем номи билан аталган хонлар эса қорахонлар даврига қадар туркий сулолаларда хон номида унвон ўрнида кўплаб учрайди. Масалан, Турк ҳоқонлигининг Тонга Али Дулухон (631 – 634), Тўнгшад-Ишбара Тўлишад (634 – 639) каби ҳукмдорлари ҳам мазкур унвон билан улуғланган.

Туркий халқлар ўзларининг афсонавий қаҳрамони бўлган Афросиёбни ҳам туркий тилда Алп Эр Тонга, деб аташгани маълумдир. Демак, «тонга» унвони фақат қорахонларгагина тааллуқли эмас экан. Унинг у ёки бу шаклда қўлланилини барча туркий қавмларда кузатишимиз мумкин. Бу эса туркий халқларнинг ўзаро ижтимоий муносабатларида, мафкуравий қарашларидаги ривожланишининг узвийлик асосида умумийлик ва алоқадорликда кечганлигини англатади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Қарлуқ-Қорахонлар давлати ҳоқонлари номларида улуғловчи унвон сифатида акс этган қабилла тотемлари ва ҳукмдорнинг нуфузи ҳамда даражасини оширувчи фахрий унвонларнинг ҳар бири ўз маъноси, моҳияти ва аҳамиятига эга бўлган. Бу шу унвон соҳиби бўлган ҳоқоннинг нафақат обрў-эътиборини англатган, балки бу унвонларнинг туб замини, асоси, туркий, давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлиб, у шу давлатнинг ижтимоий-мафкуравий ҳаётини ҳам ўзида акс эттирган.

Биз қуйида таҳлил этган ҳоқон унвонлари ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлиб, бу узок жараёнлар мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу уруғ, қабилла тотеми унвон сифатида шу қабиланинг ўзида қўлланган бўлса, кейинчалик қабилалар иттифоқи давлат даражасига кўтарилгач, бир қабиллага тегишли тотем энди бутун қабилаларни бирлаштириб, уюштириб турган ҳоқоннинг номида акс этган. Ҳоқон номида фахрий унвон ўрнида қўлланган тотемлар (буғра, арслон, тонга) давлат таркибидаги қабилаларнинг ҳоқон сиёсатида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Лекин ушбу давлат ўзаро қабилалар иттифоқидан ташкил топган уюшма бўлганлиги учун, улар ўртасидаги тенглик, ҳамжиҳатлилик ва иттифоқчилик шартларидан келиб чиққан ҳолда, ҳоқон номларига «буюк хон», «улуғ хон» мазмунини берувчи умумий «қорахон» унвони қўшиб айтилган. Бу ўринда «қорахон» унвони билан бирга «тавғачхон» унвони ҳам тенгма-тенг равишда қўлланилган.